

HET “PLAN DE LA VILLE ET CHÂTEAU DE GAND” DOOR I.B. MALFESON (1756)

Ignace-Balthasar Malfeson.

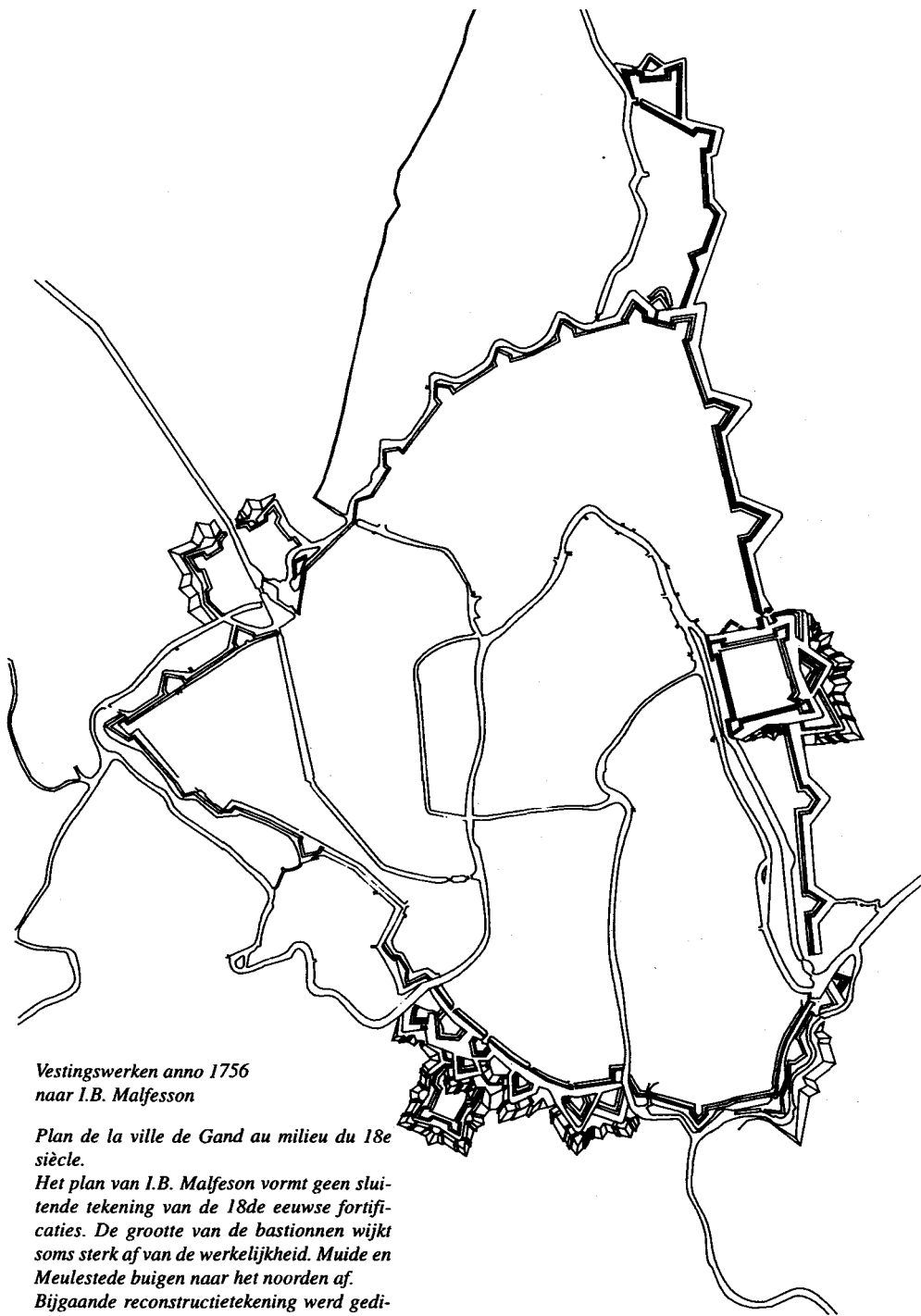
Hij werd geboren te Menen en er gedoopt op 16 september 1710. Hij was ingenieur, architect en directeur “des travaux des Etats de Flandre” in het district Gent. In de hoedanigheid van directeur van de waterwerken in Vlaanderen maakte hij een groot aantal plannen en kaarten. Hij stierf te Gent op 22 mei 1786. (VAN DER HAEGHEN V., 1920, p.19)

Vanaf 1755 voerde Malfeson in die functie waterbouwkundige werken uit. Het betrof kanalen, de constructie van bruggen en sluizen, waarvan hijzelf de plannen tekende. Verscheidene van zijn plannen zijn vermeld in de inventaris uit 1848 van het Algemeen Rijksarchief. Op één na zijn alle hierin vernoemde kaarten handschriften. (PIOT CH., S.D., 236-237)

Meer dan een kaart van de waterlopen te Gent midden de 18de eeuw.

Victor Fris schrijft over de stadsplattegrond van Gent: “C’est avant tout une carte figurative des cours d’eau gantois: coupures, rectifications, dérivations, sas, bassins, ponts y sont soigneusement indiqués”. (FRIS V., 1920, p.46)

De uitgebreide legende bij de stadsplattegrond is indicatief voor de verschillende interessevelden van de kaartauteur. Het *Plan de la ville et château de Gand*

*Vestingswerken anno 1756
naar I.B. Malfesson*

*Plan de la ville de Gand au milieu du 18e
siècle.*

Het plan van I.B. Malfeson vormt geen sluitende tekening van de 18de eeuwse fortificaties. De grootte van de bastionnen wijkt soms sterk af van de werkelijkheid. Muide en Meulestede buigen naar het noorden af.

Bijgaande reconstructietekening werd gedigitaliseerd op schaal 1:5.000.

vermeldt in de legende eerst “*Renvoi Citadelle*” (legendenummers 1-13) daarna pas “*Ville*” (14-27) met bij nummer 28 *et Les suivantes jusqu’à 63 inclusivement bastions et demi Lunes du pourtour de la place*. Nummer 64 is het Prinsenhof waarna de opsomming van begijnhoven, parochies en religieuze instellingen allerhande volgt, tot en met nummer 111. Hun aantal wijst op de rijkdom aan en tevens van de kloosters.

Na de vermelding van o.a. de markten volgen, vanaf 122, hospitalen, kapellen en abdijen, een tehuis voor arme jongens (129) en voor geestesgestoorde vrouwen (130). Met 131 als eerste in de rij start de lijst met namen van bruggen; lopend tot 169. Deze “kunstwerken” liggen de ingenieur nauw aan het hart. De lijst sluit af met nummer 173; de kazerne nabij het Fort de Monterey (21).

Bij de “*Remarques*” zijn speciaal vermeld:

A Vestingmuur aan de Brugse Poort

B Coupure te Ekkergerm, gegraven in 1752

C Sint-Agnete-sluis die de Coupure verbindt met de Leie

D Uitbaggering van de Leie tot aan de Rode toren

E Coupure aan de Visserij

F Bassin aan de Keizerpoort waar vermelde Coupure verbinding vormt met de Benedenschelde

G Andere nieuwe coupure “pour servir à recevoir la décharge des eaux des moulins”.

De waterbouwkundige werken, genoteerd onderaan de legende, vormden de belangrijkste wijzigingen bij de doorvaart en in de stadsplattegrond van Gent. Victor Fris verduidelijkt. De boten die langs de Brugse Vaart kwamen konden, tot midden de 18de eeuw, de stad niet binnenvaren. Op 7 januari 1751 autoriseerde het Oostenrijks Bewind de Staten van Vlaanderen om de Brugse Vaart in verbinding te stellen met de Leie en zo met de Bovenschelde en de Benedenschelde. Kolonel-ingenieur Spalart, belast met de werken, had voorgesteld om een eerste coupure te tracéren door de moestuinen van Ekkergerm en door de weilanden aan de Bijloke, vanaf Waldam tot achter het klooster van Sint-Agnes. Een tweede coupure zou “le Toquet” (omgeving Walpoort) verbinden met de Hooipoort of Steenpoort, waarbij een deel van de Oude Schelde en Schepenenvijver opnieuw zou geprofileerd worden. Het plan Spalart (1/11.700) werd door schepen A. de Maere gepubliceerd (24.12.1862) in bijlage aan zijn werk *L’Etablissement d’un barrage sur le Bas-Escaut en aval de la ville de Gand*. Het eerste deel van het project werd goedgekeurd. Te Ekkergerm werd de Coupure gegraven, 1580 m lang, om Leie en Brugse Vaart te verbinden (1751-1753). (FRIS V., 1920, p.45-46) Malfeson was als architect-ingenieur nauw verbonden bij de werken aan de Coupure. (DAMBRUYNE J. E.A., 1992, p.44) De tweede coupure door Spalart voorgesteld kwam er niet door verzet van de stadsmagistratuur. Er zijn, in dezelfde periode, wel kanalen gegraven aan de Visserij.

De nieuwe waterwegen zouden voortaan toelaten, zonder te moeten overladen, rechtstreeks van uit de binnenwateren de Brugse Vaart te bereiken. Men delfde de Visserij (waar tevens een bocht van de Schelde werd rechtgetrokken in de Heirnisse), een andere Coupure nog buiten de poorten, die Opper- en Nederschelde verbond om een betere waterafvoer te verzekeren, en ten slotte werd ook een meander uitgeschakeld tussen 't Strop en Terplaten. (DUMONT, 1951, p.99)

De rechtstreekse aanleiding voor Malfeson tot het vervaardigen van de stadsplattegrond van Gent ligt in de opdracht om een atlas te maken. In een resolutie van 5 en 9 april 1756 droegen de Afgevaardigden van de Staten van Vlaanderen Malfeson op om een atlas te maken van al de openbare werken die de laatste jaren werden uitgevoerd in het district Gent. Het ging om een vijftigtal plannen betreffende het tracé van de nieuwe kanalen, de loop van de Leie te Gent, sluizen, draaibruggen, opmetingen van wegen en aquaducten en tenslotte het algemeen plan van de stad zelf. (REINQUIN A.M. E.A., 1987, p.88 / VAN DER HAEGHEN V., 1920, p.17) Het werk heet *Atlas ofte verzaemeling van caerten figuratif voor de heeren gedeputeerden van de Staeten van Vlaenderen, behelsende alle de principaelste werken ende eigendommen van de provincie in het district van Gendt, onder den toezicht ende directie van Sr Ignace-Balthasar Malfeson.*

Het "Plan pour l'Escaut, la Lys, Canal de Bruges, et Celui du Sas, et Plusieurs autres rivières, qui servent pour les blancheries et autres pour la Commodité du Public de la Ville et Château de Gand".

Dit plan is vermoedelijk een voorloper van hoger vermelde stadsplattegrond. Het handschrift bevindt zich in de kaartenzaal van de U. G. (inv.nr. 1083, kaart 654). Het is gesigneerd en gedateerd "fécit J.B. Malfeson 1755". Vermeld plan geeft enkel de waterlopen plus de bruggen, coupures, fortificaties en zones d'inondation weer. De schaal van het plan is 300 toises voor bijna 85 mm. Zij komt overeen met de schaal van de stadsplattegrond in de Atlas Malfeson. Ook de tekening van de waterlopen en van de fortificaties stemt volkomen overeen. De oriëntatie van de plattegrond is identiek aan deze van 1756. De kaartuitsnede vertoont kleine verschillen. Op de kaart van 1755 bevindt de legende zich in de linkerbovenhoek van het kaartveld. De legende bestaat uit 24 letters (J en U ontbreken) met Portes et ponts, gevolgd door de cijfers 1 tot en met 8 voor andere bruggen. Onder de Remarques 9 tot en met 15 staat de Coupure te Ekkergem vermeld (nr. 10) "fait en 1752".

De titel van het plan verklaart waarom draineringsgrachtjes met evenveel aandacht werden uitgetekend als de waterlopen en de overstromingsgebieden.

De stadsplattegrond door Malfeson (1756) versus die van Le Rouge (1745).

Hoe I.B. Malfeson zijn stadsplan vervaardigde is niet bekend. Het is een topografisch vrij nauwkeurig werkstuk. Vermoedelijk was er eerst een plan met waterlopen en fortificaties. Korte tijd nadien werd het stratenplan en de bebouwing toegevoegd.

Zijn stadsplattegrond vertoont opvallende gelijkenis met het plan van Le Rouge uit 1745. Beide tekenen een stratenplan met gegeneraliseerde bouwblokken en aanwijzing van de belangrijkste bouwwerken, waterlopen en vestingwerken. Maar het stratenplan van Malfeson is nauwkeuriger en beslist geen kopij van een ouder plan. De schaal is verschillend: $\pm 1/10.540$ zijnde 400 toises = 74 mm bij Le Rouge tegenover $\pm 1/6.825$ bij Malfeson. Le Rouge schikt het noorden op het kaartblad rechts. Malfeson situeert het linksonder. De kaartuitsnede vertoont wel gelijkenis. Bij Malfeson is enkel de omgeving buiten het Spanjaardkasteel iets ruimer weergegeven. Bij Le Rouge zijn de fortificaties even expressief uitgewerkt maar minder werkelijkheidsgetrouw en iets minder gedetailleerd. Le Rouge geeft ter hoogte van de Nieuwe Wandeling wel nog de middeleeuwse vestingmuur weer.

De configuratie van de bouwblokken is bij Le Rouge minder nauwkeurig. Dit is opvallend ter hoogte van het Sint-Elisabeth begijnhof. Hij generaliseert de bebouwing meer, vooral aan de invalswegen, terwijl Le Rouge meer bebouwing weergeeft dan er bij Malfeson genoteerd staat en aanwezig kon zijn.

Malfeson detailleert opvallend gestileerd de (moes-)tuinen door het intekenen van geometrische patronen, zoals zij ook op het plan van Goethals (1796) voorkomen; bijvoorbeeld voor Ekkergerm en in Meulestede. Op de hoeken van de percelen worden bomen getekend.

Le Rouge vermeldt geen legende. De invasie van de Fransen te Gent op 11 juli 1745 en de plechtige intrede van Lodewijk XV op 25.11.1745 waren voor Le Rouge de aanleiding tot het vervaardigen van deze stadsplattegrond.

Gent midden de 18de eeuw in kaart gebracht.

De stadsplattegrond van Gent door I.B. Malfeson geeft een gedetailleerde momentopname van de gebastioneerde stadsversterking, zoals zij midden de 18de eeuw was, en van de beveiliging van de stad door middel van defensieve overstromingsgebieden. De bastions en de halve manen zijn genummerd van 28 tot 63, wat ook bij militairen gebruikelijk is. De zones d'*inondation* zijn expliciet vermeld op het stadsplan. Op deze plattegrond met de vestingwerken stelt men vast dat bepaalde delen van de stadsversterkingen veel omvangrijker zijn uitgebouwd; zoals het Hembyze bolwerk (Brugse Poort), het Spaans Kasteel (St. Baafsabdij) en het Fort de Monterey (Citadelpark). Het zijn stuk voor stuk iets hoger gelegen delen van de stad.

De verdediging van de stad, zoals voor verschillende andere Vlaamse steden reeds door J.R. Van Deventer midden de 16de eeuw mooi in kaart gebracht, was gebaseerd op de ontoegankelijkheid van de aangrenzende overstromingsgebieden. De stad beschikte over een aantal sluizen die men kon openstellen bij naderend gevaar, waarbij de laag gelegen gebieden defensief onder water werden gezet. Stroomopwaarts van de stad bevonden zich de sluizen Braemgaten, de schutbalken aan de Ketelpoort, de sluizen van het Kuipgat, schutbalken bij het begin van de Houtleie, aan de Brugse Poort en aan de Keizerpoort. (VAN DER HAEGHEN V., 1884-1924, p. 2)

De omgeving van de Heuverpoort (29.72 m op de heuveltop) lag echter te hoog om dit procédé toe te passen. Vandaar dat precies hier uitgebreide verdedigingswerken werden uitgevoerd om de vijand op afstand te houden. Het Fort de Monterey werd opgevolgd door de Hollandse Citadel. Dit verklaart tevens de huidige aanwezigheid van het Citadelpark.

Zowel Le Rouge (1745) als I.B. Malfeson (1756) geven goed de minder beschutte zuidzijde weer, waar in 1671 het Fort Monterey is toegevoegd; een vooruitgeschoven versterking in hoornwerk. Het uitgebreide buitenwerk is gedetailleerd uitgetekend op beide plannen.

De enige "droge" toegang tot de stad was het Sint-Pietersdorp, tussen beide Scheldes gelegen, waar de goeverneur-generaal Monterey in 1676 een aantal verdedigingswerken liet oprichten onder de vorm van forten gelegen langs de Schelde te Gentbrugge, Heusden en Melle: het fort achter de kerk van Gentbrugge, aan de herberg het Panhuis, aan het Pauwken, in de Hooie, het fort ter Laat (Laakt), achter het huis van de Heer Biese, achter de kerk van Heusden, het fort van Nonnenbossche, het fort tussen Nonnenbossche en Melle en dit achter de kerk van Melle en aan het veer te Melle.

De opdracht aan I.B. Malfeson gegeven wijst, zoals V. Fris terecht opmerkt, op het belang dat midden de 18de eeuw werd gehecht aan een vlotte doorvaart van de stad en aan de opkomst van de commercie. De waterbouwkundige werken vallen samen met het invoeren van de kapitalistische industrie te Gent. Midden de 18de eeuw zal de stad uit haar apatische slaap ontwaken. Onder deze nieuwe industrieën, waarvan sommige slechts een kort bestaan kenden, zijn te vernoemen: de kousenweverij, de fustijnweverij, de papiernijverheid, de suikerraffinaderij, de speelkaartenfabricatie, de zeepziederij en de katoendrukkerij. De bevolkingskromme, die gedaald was tot 38.000 inwoners in 1740, stijgt geleidelijk tot 48.409 in 1786. Het aantal huizen blijft echter nog steeds onveranderd bij ongeveer 6.600. De geweldige gevolgen van de industriële omwenteling zullen zich maar eerst in de volgende eeuw doen gevoelen, wanneer Gent uit zijn keurslijf van octrooirechten geraakt.

Niet eens heel het grondgebied binnen de muren heeft op het einde van de

18de eeuw stedelijke kenmerken. De Muinkmeersen bijvoorbeeld zijn nog steeds moerassige weilanden, door talrijke draineringsgrachten doorkruist. Ook binnen de muren is heel de stadskern nog omringd door drassige onbewoonde gronden. (DUMONT, 1951, p.99-100)

De stadsplattegrond van Malfeson vertoont buiten de stadsmuren zeer grote afwijkingen ten opzichte van de correcte topografische situatie en is voor de periferie niet betrouwbaar. De kaartuitsnede is ook eerder beperkt.

Andere 18de eeuwse stadsplattegronden van Gent.

Het stadsplan van Malfeson is voorzien van een zeer uitgebreide legende, die niet minder dan 173 vermeldingen bevat. (REINQUIN A.M. E.A., 1987, p.88)

Naast het oudere werk van Le Rouge vindt men de beste aansluiting met het werk van I.B. Malfeson terug in de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, door Graaf De Ferraris (1771-1778), en in het *Plan van Gend gemeeten en gegraveerd in 't jaer 1796* van G. Goethals. De kabinetskaart vult het stadsplan van Goethals aan door de uitgestrektheid van het gebied dat in kaart werd gebracht.

Victor Fris kent de plattegrond van Goethals wegens de duidelijkheid van de tekening een positieve appreciatie toe in z'n werk "*Introduction aux documents topographiques*" uitgegeven door "La Commission des monuments de la ville de Gand" in 1920. De triangulatie is nochtans niet zo heel correct.

Ignace Balthazar Malfeson was ook architect.

Volgens sommige auteurs moet Malfeson als ontwerper aangezien worden van alle nieuwe bruggen die in het midden van de 18de eeuw naar aanleiding van de Coupurewerken gewijzigd of gebouwd werden. (LALEMAN M.C., LIEVOIS D. E.A., 1987, p.42) Daniël Lievois preciseert: "Dit is mogelijk, doch we beschikken niet over voldoende argumenten om dit gegeven zonder restricties te aanvaarden. Hij was er in elk geval nauw bij betrokken, mogelijk als overheidsverantwoordelijke, mogelijk ook als ontwerper.

Gevolg gevend aan een octrooi van Maria-Theresia (17.01.1772) besloten de Staten van Vlaanderen om te Gent een "maison de correction" te bouwen. Malfeson werd met de opdracht belast. Dit modelgebouw werd uitvoerig beschreven door Vilain XIII in zijn "mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs". Het bouwwerk met de radiale vleugels diende als prototype voor verschillende Europese en Amerikaanse gevangenissen. (PIOT CH., S.D., 237) De eerste vijf vleugels werden door Malfeson gebouwd (1772-1775), de laatste drie dateren uit 1825 -26 en zijn van architect Roelandt. (DE HERDT R. 1989, p.180).

J. J. Steyaert vermeldt dat Malfeson samen met architect Louis 't Kindt het

keizerlijk Entrepôt of stapelhuis, een gebouw van 150 meter lang, oprichtte tussen de jaren 1779 en 1784. Het Entrepôt aan de Coupure siert de cartouche op het stadsplan van Goethals (1796) en het werd gesloopt in 1844 om plaats te maken voor o.a. het blindengesticht van Van Caneghem. (PIOT CH., s.d., 237 / J.J. STEYAERT, 1857, p.188) (LALEMAN M.C., LIEVOIS D. E.A., 1987, p.42).

Ignace Balthazar Malfeson als pachtmeester.

De uitbating van de talrijke nieuwe draaibruggen werd in pacht gegeven. Het pachtcontract werd jaarlijks hernieuwd, waarbij telkens een voldoende grote borgsom geëist werd. Eén van de bekendste pachthouders was de sasmeester van Sinte-Agnete, Ignace-Balthazar Malfeson. Hij pachtte op een bepaald ogenblik niet alleen het Sinte-Agnetesas, maar tevens al de draaibruggen over de Coupure voor 500 gulden per jaar. (DECAVELE J., DE HERDT R. & DECORTE N., 1976, p.103-104) Het open- en dichtdraaien was een lastig werk. Malfeson had dus brughouders en helpers in dienst.

Archivalia.

Van de stadsplattegrond van I.B. Malfeson uit 1756/1757, schaal $\pm 1:6.825$, zijn drie originele ingekleurde exemplaren bekend. Er bevindt zich één plan in het Rijksarchief te Gent (Kaarten en Plans, nr. 1276/49), formaat 58,5 x 98,5 cm. Een gelijkaardige kaart (met legende) maakt deel uit van een Atlas die in opdracht van de Afgevaardigden van de Staten van Vlaanderen in 1756-57 door Ignace Balthazar Malfeson werd samengesteld. Deze 'Atlas Malfeson' bevindt zich in het Stadsarchief te Gent.

Victor Van der Haeghen signaleert in zijn *Inventaire des Archives de la Ville de Gand* (1896) een uitgebreide én een "Petit Atlas Malfeson". De Grand Atlas Malfeson, uitgevoerd overeenkomstig met de resoluties van de Staten van Vlaanderen van 5 en 9 april 1756, vermeldt in de index 49 kaarten. Het algemeen plan van Gent vindt men onder nummer 49. Nummer 50 omvat 7 "plans et profils" van sluizen, bruggen enz.

Om de eigendommen die toebehoorden aan de provincie en de stad Gent netjes te kunnen onderscheiden, werd in dezelfde periode een kleine atlas gemaakt bevattende vijf plannen, waaronder het stadsplan. Het stadsplan met de uitgebreide legende behoorde tot de Petit Atlas Malfeson. Vanderhaeghen vermeldt dat dit stadsplan "a été collé séparément sur toile".

Daarnaast is er het handschrift met waterlopen en fortificaties uit 1755, dat de U.G. bezit.

De Commission des Monuments de la ville de Gand heeft in 1920 het plan opnieuw uitgegeven in de versie met de legende links en rechts van het grondplan; wit-zwart.

Prof. Dumont M.E. nam in het atlasgedeelte van zijn gepubliceerd doctoraat "*Gent, een stedenaardrijkskundige studie.*" (1951) de *Plattegrond van Gent door I.B. Malfeson (1756)* op als plaat nummer 13. in wit/zwart, zonder de legendes.

BRONNEN.

DAMBRUYNE J., BRAL G.J., RAMBAUT A., LAPORTE D. e.a., GEERT VAN DOORNE, Een Stad in Opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913. Lannoo, Tielt, 1992.
DECAVELE JOHAN, DE HERDT RENÉ & DECORTE NOËL, Gent op de wateren en naar zee. Mercatorfonds, Antwerpen, 1976.

DE HERDT RENÉ, Een Hollands soldaat penseelt Gent. Stichting Mens en Cultuur, Gent, 1989.

DE MAERE A., L' Etablissement d'un barrage sur le Bas-Escaut en aval de la ville de Gand. 1863.

DUMONT M.E.(ed.), Gent, een stedenaardrijkskundige studie. Werken van de Faculteit der Wijsbegeerte en Letteren, R.U.G. Dumont, Brugge, 1951.

FRIS VICTOR, Plans de Gand. Introduction aux documents topographiques publiés par la Commission des monuments de la Ville de Gand par Victor Fris. Vanderpoorten J., Gent, 1920.

LALEMAN M.C., LIEVOIS DANIËL e.a., 7 Bruggen, Historiek en Restauratie van Zeven Gentse Leiebruggen. Tentoonstellingscatalogus, Goff, Gent, 1987.

PIOT CH., Malfeson (*Ignace-Balthazar*) in Biographie Nationale de Belgique, s.d., p.236-237.

REINQUIN A.M., VAN BOCKSTAELE G. en WYNANTS M., De reis van Jozef II door de Oostenrijkse Nederlanden in 1781. Catalogoog van de tentoonstelling in het kader van Europalia 87 Österreich, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1987.

STEYAERT J.J., Volledige beschrijving van Gent, of geschiedkundige beschouwing van deze stad en hare bewoners. De merkwaardige gebouwen, gestichten en maatschappyyen, de beroemde Gentenaren, enz. , I.S. Van Dosselaere, Gent, 1857.

VAN DER HAEGHEN V., Gand (Gent). In: Ruelens Ch., Ouverleaux E., Van den Gheyn J. e.a. J. van Deventer, Atlas des Villes de la Belgique au XVIe siècle. s.e., Brussel, 1884-1924.

VAN DER HAEGHEN V., Plan de Gand en 1756, par I.-B. Malfeson in Documents topographiques relatif à la ville de Gand, Heins, Gent, 1920, p.17-19.

VAN DER HAEGHEN V., Inventaire Des Archives De la Ville De Gand, 1896, Catalogue Méthodique Général, p.54.

VAN PITTIUS GEY, Description de la Nouvelle Citadelle de Gand. Broese et C°, Breda, 1843.

André COENE
april 2000